

Armoede onder Haagse ouderen met een migratieachtergrond

Een verkenning

Colofon

Copyright © 2022 Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden

Auteur: Rudy F.M. van den Hoven (De Haagse Hogeschool)

Eindredactie: Joost van Hoof (De Haagse Hogeschool)

Projectcoördinatie: Rudy van den Hoven, Marcel Sem Kok (De Haagse Hogeschool)

Vormgeving en lay-out: Creja ontwerpen

Fotografie: Shutterstock, Rudy van den Hoven/Vadercentrum Adam

ISBN: 9789083249117

Subsidienummer VWS: 330119

Alles uit deze uitgave mag, mits met bronvermelding, worden vermenigvuldigd en openbaar gemaakt.

Deze uitgave is onderdeel van de Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden, een samenwerkingsverband tussen regionale gemeenten en instellingen en de Hogeschool Leiden en De Haagse Hogeschool in samenwerking met het Ministerie van VWS.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Inleiding	7
2. Literatuurverkenning	11
3. Werkwijze van de verkenning in Den Haag	19
4. Bevindingen uit de interviews met Haagse ouders	21
5. Conclusie	35
6. Geraadpleegde bronnen	39

Voorwoord

Voor u ligt een verkenning van de Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden naar de situatie van ouderen met een migratieachtergrond die rond moeten komen van een laag inkomen.

In verscheidene studies van bijvoorbeeld de Algemene Rekenkamer, het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek komen ouderen met een migratieachtergrond naar voren als een groep met een verhoogd risico op armoede. Daarin speelt onder andere een rol dat velen van hen op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen en daardoor incomplete AOW-rechten hebben opgebouwd. Ook in de politiek gaat recentelijk aandacht uit naar de groep van ouderen die onder de armoedegrens leeft als gevolg van een incompleet AOW-pensioen en geen gebruik maakt van hun recht op een (aanvullende) uitkering (Herderschee, 2022).

Over hoe ouderen zelf deze situatie ervaren en hoe zij daarmee omgaan, is echter weinig bekend. Vandaar dat door de Werkplaats besloten is een verkenning te verrichten onder in Den Haag woonachtige ouderen met een migratieachtergrond. Deze rapportage doet verslag van de bevindingen van deze verkenning.

Bij deze willen wij de respondenten bedanken voor hun bereidheid om mee te werken aan dit onderzoek over een voor velen gevoelig onderwerp. Tevens willen wij de organisaties en professionals bedanken die hebben meegewerkt aan de zoektocht naar en werving van respondenten. Tenslotte bedanken wij de studenten van de opleiding Social Work van De Haagse Hogeschool voor hun bijdrage aan de voorbereiding, uitvoering en uitwerking van de interviews.

1. Inleiding

In het rapport 'Ouderdomsregelingen ontleed' van de Algemene Rekenkamer (2019) wordt gewezen op het bestaan van een groep ouderen die onder het bestaansminimum leven doordat zij een onvolledig pensioen in het kader van de Algemene Ouderdomswet (AOW) ontvangen. Weliswaar kunnen zij een beroep doen op de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO), maar tussen de 48 en 56 procent van de rechthebbende huishoudens maakt hier geen gebruik van (Algemene Rekenkamer, 2019).

Het rond moeten komen van een laag inkomen kan tot gevolg hebben dat zij ernstige financiële beperkingen ondervinden bij zaken als het aanschaffen van nieuwe kleren, het regelmatig nuttigen van een warme maaltijd met vlees, vis of kip, het vervangen van versleten meubilair, het ontvangen van bezoek of jaarlijks een week op vakantie gaan of het bekostigen van onverwachte, noodzakelijke uitgaven. Ook kunnen zij moeilijkheden ondervinden bij het betalen van de maandelijkse woonlasten of zich vaker gedwongen zien tot het maken van schulden (CBS, 2021). Maar niet alleen is er sprake van financiële problemen, ook kampen huishoudens met een laag inkomen vaker met een minder goede gezondheid, zijn zij vaker sociaal uitgesloten en hebben minder goede toegang tot gezondheidszorg en passende huisvesting.

Een van de groepen die een verhoogd risico lopen op armoede, zijn ouderen met een migratieachtergrond. Als reden daarvoor wordt gewezen op de incomplete AOW-opbouw waar oudere migranten mee te maken hebben wanneer zij op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen en dus ook later zijn begonnen met de opbouw van het recht op AOW. Volgens gegevens van SEO Economisch Onderzoek leeft ruim 40 procent van de ouderen met een niet-westerse migratieachtergrond onder de armoedegrens tegenover 3 procent van de ouderen met een Nederlandse achtergrond (Scholte & Lammers, 2017).

Interviews die in het najaar van 2020 met bezoekers van het Vadercentrum Adam in Den Haag zijn gehouden, laten zien dat armoede een regelmatig terugkerend probleem vormt (Van den Hoven, 2021).

Daarbij spelen meerdere factoren een rol:

- ▶ een incomplete opbouw van AOW-rechten door het op latere leeftijd naar Nederland te zijn verhuisd;
- ▶ meerdere bezoekers zijn door werkloosheid, ziekte of arbeidsongeschiktheid vroegtijdig buiten het arbeidsproces komen te staan met als gevolg een laag inkomen en beperkte opbouw van pensioenrechten;
- ▶ doordat een relatief groot aantal van hen in een huurwoning woont, worden zij ook op latere leeftijd nog geconfronteerd met hoge woonlasten en stijgende zorgkosten.

Daar komt bij dat een stijgende inflatie in combinatie met het uitblijven van indexatie van pensioenen en AOW tot een verlies aan koopkracht leidt en een extra bron van zorg vormt voor deze groep ouderen.

Het ontbreekt echter aan inzicht in hoe betrokkenen zelf dit probleem ervaren, hoe zij daarmee omgaan, welke strategieën zij hebben ontwikkeld, of zij een beroep doen op maatschappelijke instanties, en wat zij nodig zouden hebben om de situatie van armoede te boven te komen.

Verkenning

Op basis van het voorgaande is door de Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden besloten een verkenning uit te voeren onder ouderen met een migratieachtergrond.

Het doel van deze verkenning is inzicht te verwerven in hoe ouderen met een migratieachtergrond en een laag inkomen deze situatie ervaren, op welke problemen zij stuiten, welke strategieën zij hebben ontwikkeld om met deze situatie om te gaan, of en zo ja hoe zij een beroep doen op maatschappelijke instanties, en wat zij nodig zouden hebben om de situatie van armoede te boven te komen.

Deelvragen die in de verkenning aan de orde komen zijn:

- ▶ welke factoren staan aan de basis van de situatie van armoede waarin respondenten zich bevinden;
- ▶ hoe is de situatie van armoede van invloed op hun leven; welke problemen en beperkingen ervaren zij;

- ▶ welke strategieën hebben zij ontwikkeld om met deze situatie om te gaan;
- ▶ welke rol spelen maatschappelijke instanties daarin;
- ▶ wat is nodig om de bestaande situatie van armoede te boven te komen.

De uitkomsten hiervan zullen worden gedeeld met maatschappelijke instanties in Den Haag die actief zijn op het gebied van armoedebestrijding en/of in de dienstverlening aan de groep van ouderen met een migratieachtergrond. Op basis van deze bevindingen kan dan bekeken worden of en op welke wijze deze organisaties op deze problematiek in zouden kunnen spelen.

In het volgende hoofdstuk doen we verslag van een verkenning van de literatuur rond de financiële situatie van ouderen met een migratieachtergrond en de factoren die daarop van invloed zijn. Daarbij is zowel gebruik gemaakt van literatuur met betrekking tot de situatie in Nederland als van een aantal internationale studies.

In de hoofdstukken 3 en 4 gaan we achtereenvolgens in op de gevolgde werkwijze en de uitkomsten van de interviews met 29 Haagse ouderen met een migratieachtergrond die rond moeten komen van een laag inkomen.

Tot slot, komen we in hoofdstuk 5 terug op de in het voorgaande geformuleerde deelvragen.

2. Literatuurverkenning

Armoede onder ouderen

Volgens Caminada en Goudswaard (2017) is de inkomenspositie van ouderen in Nederland in de afgelopen decennia aanzienlijk verbeterd. Steeds meer ouderen hebben een aanvullend pensioen opgebouwd dat gemiddeld ook hoger is dan in het verleden het geval was.

Ook SEO Economisch Onderzoek constateert een aanmerkelijke verbetering van het gemiddelde huishoudensinkomen van ouderen in de afgelopen 20 jaar. Zo is het aanvullend pensioen beduidend hoger geworden, wordt er langer doorgewerkt waardoor er ook over meer jaren pensioen wordt opgebouwd en is er vaker sprake van tweeverdieners waardoor ook de partner meer pensioen heeft opgebouwd (Scholte & Lammers, 2017).

Ook wanneer de ontwikkeling in de inkomenspositie van ouderen vergeleken wordt met die van huishoudens jonger dan 65 jaar steekt deze daar gunstig bij af. Zo is het gemiddeld inkomen van ouderen in de periode van 1995-2015 met bijna 30 procent gestegen waar deze stijging voor gezinnen onder de 65 jaar een kwart bedroeg (Caminada & Goudswaard, 2017). Ook armoede onder ouderen is sterk afgenomen en ligt beduidend onder het gemiddelde van de totale bevolking. In 2017 heeft 2 à 3 procent van de 65-plussers tot 80 jaar een inkomen onder de armoedegrens¹ tegenover 5,7 procent van de volwassenen tot 65 jaar (Hoff et al., 2019).

Uitzondering op deze relatief gunstige positie van ouderen vormen de ouderen met een incomplete AOW, mensen met enkel een AOW-pensioen en de groep van oudere ouderen (90+)

.....
1 Het Centraal Bureau voor de Statistiek (2021) omschrijft armoede als het hebben van onvoldoende geld (inkomen) om een bepaald consumptieniveau te realiseren dat in Nederland als minimaal noodzakelijk wordt geacht. Daartoe hanteert het CBS de 'lage-inkomensgrens' als kritische drempel. Deze grens vertegenwoordigt een door de tijd heen vast koopkrachtniveau en wordt jaarlijks aangepast voor de prijsontwikkeling. Bij een inkomen onder de lage-inkomensgrens spreekt het CBS van een huishouden met een laag inkomen of van een huishouden met risico op armoede. In 2020 lag deze grens voor een alleenstaande op 1.100 euro per maand, voor een paar was dat 1.550 euro.

die vaak nog geen aanvullend pensioen hebben opgebouwd en voor wie ook de stapeling van hoge zorgkosten een belangrijke risicofactor vormt. Van de 90-plussers is in 2017 bijna 11 procent arm (de bewoners van verpleeghuizen niet meegerekend) (FNV, 2019; Hoff et al., 2019).

Een bijkomende bron van zorg vormt het niet indexeren van de AOW en de pensioenen evenals het grote aantal zzp-ers (zelfstandigen zonder personeel) en mensen met een flexibel arbeidscontract die weinig of geen aanvullend pensioen opbouwen. Zo is de koopkrachtsituatie van ouderen er sinds 2009 op achteruitgegaan doordat AOW en pensioenen al meerdere jaren niet meer zijn geïndexeerd (Caminada & Goudswaard, 2017; FNV, 2019; CBS, 2021).

De studie van SEO Economisch Onderzoek onderscheidt met name drie groepen met een relatief zwakke inkomenspositie:

1. Oudere ouderen (75+): leven vaker dan jongere ouderen van alleen AOW of AOW met een klein aanvullend pensioen. Van de 90-plussers leeft 16 procent van enkel een AOW-pensioen en 43 procent van enkel AOW en een aanvulling van maximaal € 5.000,- per jaar.
2. Gescheiden vrouwen: ruim 30 procent van de oudere gescheiden vrouwen leeft enkel van een AOW-pensioen.
3. Ouderen met een niet-westerse migratieachtergrond: van de ouderen met een niet-westerse migratieachtergrond leeft 40 procent onder de armoedegrens. Doordat zij pas op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen, hebben zij vaak geen volledige AOW opgebouwd (Scholte & Lammers, 2017; FNV, 2019).

Daarnaast lopen ook ouderen in de werkzame leeftijd van 55-65 jaar een relatief groter risico op armoede. Zo wijzen ouderenorganisatie KBO-PCOB (2019) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (Hoff et al., 2019) op de groep van 55-67 jarigen als een groep die een verhoogd risico op armoede loopt als gevolg van het relatief vaker (langdurig) werkloos of arbeidsongeschikt raken.

Ook het Centraal Bureau voor de Statistiek (2021) constateert dat er betrekkelijk veel lage inkomens voorkomen in de groep van 55-65 jarigen doordat in deze leeftijdsgroep steeds meer mensen door arbeidsongeschiktheid en werkloosheid afhankelijk worden van een uitkering en het armoederisico in deze groep ook groter is.

Met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd verbetert de inkomenssituatie dan weer iets doordat het AOW-pensioen boven de lage-inkomensgrens uitkomt. Bovendien hebben de meeste ouderen naast AOW nog een aanvullend pensioen en inkomsten uit vermogen. De 65-plussers lopen van alle leeftijdsgroepen dan ook het minst risico op (langdurige) armoede.

Dit laatste neemt niet weg dat in 2020 ruim 1 op de 100 65-plus huishoudens al ten minste vier jaar rondkomt van een laag inkomen. Voor het merendeel betreft het hier huishoudens met een onvolledige AOW-opbouw. Vaak gaat het daarbij om eerste generatie migranten, die ruim 40 procent uitmaken van de groep 65-plussers met een langdurig armoederisico (CBS, 2021).

AOW en AIO

In 2018 ontvangen bijna 3,5 miljoen ouderen een AOW-pensioen. Wie ondanks de AOW een inkomen onder het bestaansminimum heeft, kan een beroep doen op de AIO, een aanvullende uitkering bedoeld voor AOW-gerechtigden die onvoldoende inkomen of vermogen hebben om in hun levensonderhoud te voorzien. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om mensen die op latere leven naar Nederland zijn gekomen of langere tijd in het buitenland hebben gewoond en onvoldoende AOW-rechten hebben opgebouwd of ouderen met een jongere partner met onvoldoende aanvullend inkomen om in het bestaansminimum te kunnen voorzien.

Waar het gebruik van de AOW-regeling zeer hoog is (geschat niet-gebruik 0,04 procent), ligt dit beduidend anders voor de AIO. Volgens een analyse van de Algemene Rekenkamer ontvangt in 2017 circa de helft van de mensen die recht op hebben op AIO, deze aanvullende uitkering niet. Zo'n 48 tot 56 procent van de rechthebbende huishoudens doet geen beroep op de aanvullende AIO-uitkering. Het gevolg hiervan is dat tienduizenden ouderen minder inkomen hebben dan zij zouden kunnen hebben en daarmee onder het bestaansminimum terecht komen. Voor ruim 40 procent van deze huishoudens geldt dat zij een inkomen hebben dat 20 procent of meer onder het bijstandsniveau uitkomt. De redenen voor het niet-gebruik, zo merkt de Algemene Rekenkamer op, zijn onbekend en vragen verder onderzoek (Algemene Rekenkamer, 2019).

Ouderen met een migratieachtergrond en het risico op armoede

In de internationale literatuur gaat de laatste jaren veel aandacht uit naar de situatie van ouderen met een migratieachtergrond en de factoren die daarop van invloed zijn. Veel studies laten zien dat migranten na hun pensionering in vergelijking met leeftijdsgenoten die in het land van vestiging geboren zijn, in een ongunstige positie terecht komen en, zoals ook de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (2021) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (Hoff et al., 2019) al met betrekking tot de Nederlandse situatie lieten zien, een verhoogd risico op armoede lopen.

Ogg en Myck (2021) constateren dat een aanzienlijk deel van de Europese ouderen problemen ondervindt bij het voorzien in hun materiele behoeften. De moeilijkheden die zij daarbij ondervinden hebben betrekking op lage niveaus van inkomen en bezittingen, financiële moeilijkheden bij het voorzien in basisbehoeften als voedsel, huisvesting, vervoer, gezondheid en zorg, wat tevens de uitsluiting van participatie in vrijetijds- en andere activiteiten tot gevolg kan hebben. Op basis van Myck et al. (2017) onderscheiden zij verschillende factoren die van invloed zijn op het materiele welzijn op latere leeftijd.

In de eerste plaats is daar het langdurig rondkomen van een laag inkomen als gevolg van werkloosheid, preciaire arbeidsomstandigheden en laagbetaald werk, wat de opbouw van pensioenrechten en andere hulpmiddelen die tegen economische uitsluiting op latere leeftijd zouden moeten beschermen, in de weg staat. Ook een zwakke gezondheid of een lichamelijke of geestelijke beperking kan ertoe leiden dat gedurende de levensloop onvoldoende buffers voor later worden opgebouwd.

In de tweede plaats spelen onverwachte gebeurtenissen een rol zoals echtscheiding, het overlijden van de partner, ziekte en ontslag, en kunnen deze leiden tot een serieuze terugval in de inkomsten en het verdwijnen van spaargelden en daarmee ook de kans om middelen en reserves te vergaren voor gebruik op latere leeftijd. Net zo kunnen met het ouder worden hoge kosten ontstaan voor verzorging en verpleging.

Een derde punt betreft de opbouw van buffers en bezittingen die op latere leeftijd ingezet kunnen worden bij het wegvallen van bestaande bronnen van inkomsten of het inspelen op veranderende behoeften.

Sumil-Laanemaa et al. (2021) onderzochten in 15 landen hoe materiele deprivatie onder ouderen varieert overeenkomstig een aantal sociaal-demografische risicofactoren. Uit de verzamelde gegevens komt naar voren dat naast factoren als opleidingsniveau, gezinssamenstelling en aan gezondheid gerelateerde beperkingen, een migratieachtergrond een duidelijk verhoogd risico vormt op materiele deprivatie op latere leeftijd. In alle onderscheiden groepen bestaat onder oudere migranten een verhoogd risico op deprivatie. Ook wanneer migratie naar het land van vestiging al op relatief jonge leeftijd plaatsvindt, werken nadelen die met deze migratieachtergrond verbonden zijn, door tot op latere leeftijd.

Wel blijkt dat verschillende verzorgingsstaten met hun bijbehorende stelsels van sociale rechten en voorzieningen een belangrijke buffer kunnen vormen tegen materiele deprivatie op latere leeftijd. Zo zijn ouderen met een migratieachtergrond in een aantal landen in Noord- en West-Europa over het algemeen minder gedeprimeerd dan ouderen in Zuid- en Oost-Europa.

Bridgen en Meyer (2019) onderzochten in welke mate (intra-Europese) migranten erin slagen hun economische positie te behouden wanneer zij ervoor kiezen om na hun pensioen in het land van vestiging te blijven. Uit de studie blijkt dat deze positie in veel gevallen ernstig ingeperkt wordt, waardoor zij in vergelijking met bewoners die in het land van vestiging geboren zijn en met een vergelijkbaar carrièreverloop, een verhoogd risico op armoede lopen. Terwijl de situatie tijdens het werkzame leven vergelijkbaar is, wordt de positie van migranten na hun pensionering ernstig ingeperkt. De belangrijkste conclusie uit de studie is dan ook dat de economische positie van migranten, ondanks dat zij een substantieel aantal jaren van hun arbeidsleven in het vestigingsland hebben doorgebracht, sterk achteruitgaat na hun pensionering.

'In short, having spent much of their working life integrating gradually into the labour market of their host society, acquiring similar economic and social rights to native citizens, migrant workers will lose a significant part of these achievements when they leave the labour force; their citizenship status is diminished in retirement.'

(Bridgen & Meyers, 2019: 480)

Daarvoor zijn twee factoren in het bijzonder van belang. In de eerste plaats de jaren die men voorafgaand aan de migratie heeft gewerkt in het land van oorsprong. De rechten die daar eventueel zijn opgebouwd, hebben door het grote verschil in welvaart vaak weinig waarde in het land van vestiging. Een tweede factor betreft het gedurende kortere of langere tijd gewerkt hebben op een lager niveau, waardoor ook minder pensioenrechten worden opgebouwd. Zelfs relatief korte periodes, bijvoorbeeld in de eerste jaren na de migratie, kunnen een sterk effect hebben op de opbouw van pensioenrechten en er uiteindelijk toe leiden dat migranten die ervoor kiezen om na hun pensionering in het land van vestiging te blijven, uiteindelijk op of onder de armoedegrens uitkomen.

Met name waar zich een combinatie van deze factoren voordoet, en zeker waar er sprake is van migratie op wat latere leeftijd, komt men in veel gevallen, ook als men een groot aantal jaren gewerkt heeft, na pensionering uit op een inkomen dat onvoldoende is om volledig te participeren in het land waar men zich gevestigd heeft.

Murdock et al. (2021) constateren dat in het geval van werkloosheid op latere (50+) leeftijd er mogelijk geen kans meer is om de verliezen die dit met zich meebrengt, weer goed te maken. Vaak is het zo dat ouderen niet zozeer een groter risico lopen om werkloos te worden als wel om, als men eenmaal werkloos is, dit ook langdurig te blijven en nooit meer toegang te krijgen tot de arbeidsmarkt. Als zij al opnieuw werk vinden, kan het zijn dat dit op een lager niveau ligt en lager betaald is. Werkloosheid heeft bovendien tot gevolg dat het inkomen afneemt en een negatief effect op het pensioen. Door een groter risico om werkloos te blijven en ook nooit meer de gelegenheid te krijgen om geleden verliezen goed te maken, zijn de economische consequenties voor oudere werklozen dus potentieel ernstiger dan voor jongeren.

Tegelijkertijd laat de studie zien dat respondenten over het algemeen zeer proactief zijn in het proberen opnieuw werk te vinden. Zij zijn bereid tot omscholing en zelfs bereid een baan te accepteren waarmee zij minder verdienen. Met het toenemen van de leeftijd nemen de mogelijkheden om inkomen te verwerven echter af en het goedmaken van financiële verliezen die het gevolg zijn van werkloosheid wordt in toenemende mate bemoeilijkt of zelfs onmogelijk.

Ook de studie van Gallassi en Harrysson (2021) laat zien hoe, in dit geval in Zweden, migranten op latere leeftijd in een precaire economische situatie terecht kunnen komen die met name het gevolg

is van een gebrekkige arbeidsmarktintegratie. Een problematisch traject tijdens het arbeidsleven, dat afwijkt van de veronderstelde 'standaardbiografie', kan op latere leeftijd tot uitsluiting leiden. De moeilijkheden die veel migranten ondervinden in het toegang krijgen tot de arbeidsmarkt en in het bijzonder tot stabiele en goed betaalde banen, leidt tot een kwetsbare situatie op latere leeftijd, in het bijzonder voor 'laatkomers'. Doordat het pensioenstelsel gebaseerd is op levenslange deelname aan het arbeidsproces, de tijd van verblijf in het land, het verdiende inkomen en het soort arbeidscontract, past de levensloop van veel migranten niet binnen de institutionele verwachtingen en regels, met als gevolg een laag inkomen na hun pensionering.

Voor die groepen die zijn aangewezen op het publieke systeem, een door de overheid gegarandeerd minimumpensioen, komt daar nog eens de beperkte 'portability' van hun uitkering bij, ofwel de (on)mogelijkheid om het pensioen mee te nemen naar bijvoorbeeld het land van herkomst. Gevolg hiervan is dat betrokkenen, willen zij van hun rechten gebruik kunnen maken, gedwongen worden in het land van vestiging te blijven of, in het geval van terugkeer, hun recht op een pensioenuitkering op te geven.

Net zo koppelen Van der Gref en Droogleever Fortuijn (2017), op basis van vergelijkend onderzoek onder niet-westerse oudere migranten en ouderen met een Nederlandse achtergrond in Amsterdam, de financiële situatie van respondenten aan de persoonlijke arbeidsgeschiedenis. Het hebben van een laag inkomen op latere leeftijd kan veelal in verband worden gebracht met het arbeidsverleden van de persoon in kwestie. Ouderen met een laag inkomen hebben over het algemeen een onvolledig loopbaantraject als gevolg van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, vervroegde uittreding of, in het geval van vrouwen, een beperkte arbeidsparticipatie. Ook hebben veel van hen een groot deel van hun werkzame leven doorgebracht in laagbetaalde beroepen zonder of met beperkte pensioenrechten. Voor ouderen met een migratieachtergrond geldt bovendien dat zij zich over het algemeen pas als volwassenen in Nederland hebben gevestigd en daardoor beperkt de tijd hebben gehad om rechten op te bouwen. Verschillen in financiële middelen met ouderen met een Nederlandse achtergrond zijn dan met name terug te leiden op het feit dat de oudere migranten niet onafgebroken in Nederland hadden gewoond en daarom geen recht hebben op een volledig AOW-pensioen. Oudere vrouwen lijken daarbij nog iets meer achtergesteld te zijn dan oudere mannen, wat nauw samenhangt met de verschillende levenslooptrajecten.

Volgens King et al. (2017) is de sleutelvraag in hoeverre oudere migranten erkend worden in hun status van burger en hoe deze status al dan niet ingeperkt wordt door criteria als verblijfsduur, arbeidsmarktgeschiedenis en sociale zekerheidsafdrachten. Dergelijke criteria leiden gemakkelijk tot een onderscheid tussen 'deserving' en 'undeserving' ouderen. De meest kwetsbare categorie wordt in dat geval gevormd door migranten en vluchtelingen die afkomstig zijn van buiten de Europese Unie. Terwijl overheden wel arbeidsmigratie stimuleren en daarmee de facto erkennen dat migranten een waardevolle economische bijdrage leveren, erkennen zij onvoldoende dat als migranten ouder en mogelijk zorgbehoevend worden, zij recht zouden moeten hebben op dezelfde behandeling als ouderen van het gastland zelf.

Ook Dwyer en Papadimitriou (2006) wijzen, als het om de (pensioen)rechten en het financiële welzijn van oudere migranten gaat, naast migratiegeschiedenis, sociaal-juridische status en relatie met de arbeidsmarkt, op het belang van de verzorgingsstaat in het land waar men zich heeft gevestigd en de toegang die deze biedt tot sociale zekerheid. Pensioen uit arbeid levert volgens hen voor veel oudere migranten weinig op door een gebrekkige arbeidsmarktintegratie die gekenmerkt wordt door laaggeschoold en laagbetaald werk en hoge werkloosheid. Tegelijkertijd ontstaan er uiteenlopende patronen van sociale zekerheid als gevolg van het feit dat deze voor een belangrijk deel gekoppeld is aan arbeidsmarktpositie en arbeidsverleden. Voor wie van buiten de Europese Unie afkomstig is, komt daar nog eens bij dat sociale rechten veelal niet meegenomen kunnen worden bij vertrek naar een ander land.

Het is, zo stellen Warnes en Williams (2006), de combinatie van immigratie-, arbeidsmarkt- en sociaalzekerheidsbeleid die voor een belangrijk deel de sociale rechten en daarmee het sociaal welzijn van oudere migranten bepaalt.

De studie van Bolzman et al. (2004) tenslotte naar de situatie van oudere migranten in Zwitserland laat een groot aantal relevante en herkenbare elementen zien. Zo constateren zij dat oudere migranten oververtegenwoordigd zijn onder de kwetsbare en achtergestelde delen van de bevolking. Een relatief groot deel verlaat voortijdig het arbeidsproces als gevolg van werkloosheid of gezondheidsproblemen en heeft een kleine kans om weer aan het werk te komen. Langdurige werkloosheid komt vooral veel voor in de leeftijdsgroep van 50-64 jaar. Zij die nog werken, en in het bijzonder vrouwen, zijn oververtegenwoordigd onder de groepen met een laag inkomen.

Pensioenuitkeringen zijn vaak laag als gevolg van een arbeidsverleden van lage lonen, maar ook door een systeem waarin de hoogte van pensioenuitkeringen afhankelijk is van het aantal jaren dat men premie betaald heeft of doordat men niet voldoet aan de voorwaarde van een minimumaantal jaren van onafgebroken verblijf in het land.

Veel oudere migranten kampen met gezondheidsproblemen, deels door de leeftijd, deels als gevolg van een arbeidsverleden waarin zware en risicovolle arbeidsomstandigheden en bedrijfsongevallen regelmatig terugkerende elementen vormen.

Met betrekking tot sociale netwerken wordt opgemerkt dat deze vaak worden gezien als een belangrijk bron waarop een beroep gedaan kan worden om te voorzien in uiteenlopende (materiele, emotionele, symbolische) behoeften. In veel gevallen zijn deze bronnen echter beperkt door het beperkte aantal leden, de geografische spreiding van familieleden, een gebrek aan onderlinge betrokkenheid of de tegenzin om hulp te vragen. Los van de eigen kinderen leven veel familieleden ver weg, vaak nog in het land van oorsprong. Veel ouderen geven bovendien aan geen financiële of zorglast voor hun kinderen te willen worden.

Tenslotte is er de ontoegankelijkheid van voorzieningen en diensten als gevolg van een inadequate informatievoorziening, in het bijzonder voor wie de taal onvoldoende beheerst. Tegelijkertijd bestaat er onder veel migrantengemeenschappen een zeker wantrouwen jegens voorzieningen

en instanties, wat gevoeld wordt door een hard overheidsbeleid jegens migranten. Tegelijkertijd vertaalt dit laatste zich in onvoldoende aandacht vanuit instanties voor de groep van oudere migranten. Vandaar dat oudere migranten er de voorkeur aan geven oplossingen of advies in de eigen groep en eigen organisaties te zoeken.

Dit laatste punt vinden we terug bij Van der Gref en Droogleever Fortuijn (2017). Hoewel vaak gesuggereerd wordt dat oudere migranten zich niet altijd bewust zijn van hun rechten, constateren zij dat respondenten in hun onderzoek vaak opmerkelijk goed geïnformeerd zijn. Wel tonen sommige oudere migranten een terughoudendheid als het gaat om het gebruikmaken van openbare voorzieningen en overheidsinstanties en zijn zij meer geneigd om andere oplossingen te zoeken.

Ondanks de vaak moeilijke financiële situatie en de beperkingen die daaruit voortkomen, tonen veel ouderen met een migratieachtergrond zich min of meer tevreden met hun situatie. Volgens Ogg en Myck (2021) zijn er verschillende aanwijzingen dat ouderen die gedurende langere tijd economische problemen ervaren hun beoordeling van de situatie aanpassen aan de beperkte economische bronnen waarover zij beschikken. Daardoor tonen zij zich, ondanks de economische tegenspoed die zij ervaren, tevreden met hun dagelijks leven en levensstandaard. Deze manier van omgaan, waarbij zij vooral focussen op positieve aspecten van het dagelijks leven en voorkeuren aanpassen aan wat mogelijk is, resulteert, ondanks de negatieve consequenties van hun economische moeilijkheden, in een tevredenheid met het dagelijks leven. Akay et al. (2019) komen op basis van een studie onder migrantengroepen in Duitsland tot de conclusie dat voor migranten het land van oorsprong doorgaans het 'natuurlijke' vergelijkingskader vormt en de vergelijking van de eigen situatie met de economische situatie in het land van herkomst een belangrijke rol speelt in het gevoel van welzijn. Gruber en Sand (2022) wijzen er daarentegen op dat oudere migranten die voor langere tijd in het land van vestiging verblijven, zich meer met de bewoners aldaar vergelijken dan met bewoners in het land van herkomst.

3. Werkwijze verkenning in Den Haag

Op basis van de literatuurverkenning in het vorige hoofdstuk zijn vier thema's bepaald die centraal staan in de interviews met Haagse ouderen: de feitelijke situatie, 'coping strategies', de rol van maatschappelijke instanties en toekomstperspectief. Vervolgens zijn deze uitgewerkt in een vragenlijst die als leidraad heeft gediend in alle interviews.

Voor de werving van respondenten is een beroep gedaan op organisaties en professionals van wie verwacht werd dat zij met de doelgroep van het onderzoek in aanraking komen. Al met al is de werving een moeizaam proces geweest dat ook veel tijd heeft gekost. Voor een deel is dit het gevolg van het feit dat, zoals ook uit de literatuur blijkt, deze groep maar in beperkte mate een beroep doet op maatschappelijke organisaties en dus ook maar ten dele bekend is bij deze organisaties. Daar komt bij dat thema's als armoede en bestaansonzekerheid en het rond moeten komen van een laag inkomen, beladen onderwerpen zijn waar ook niet iedereen over wil praten. Daar staat tegenover dat veel van degenen die aan het onderzoek meewerkten, zeer open waren over hun situatie en zeer bereid waren inzicht te geven in hun situatie, de problemen waar zij in hun dagelijks leven tegenaan lopen en de wijze waarop zij daarmee omgaan.

In totaal zijn gesprekken gevoerd met 29 ouderen met een migratieachtergrond, woonachtig in Den Haag en die rond moeten komen van een laag inkomen. Deze gesprekken duurden doorgaans tussen de 30 en 60 minuten en hebben plaatsgevonden bij buurtcentra in het stadsdeel Centrum en Vadercentrum Adam in Laak.

Alle interviews zijn met instemmingen van de respondenten opgenomen en na afloop uitgeschreven. Vervolgens zijn de geanonimiseerde interviews geanalyseerd aan de hand van de eerdergenoemde thema's.

De respondenten

De 29 ouderen die aan de interviews hebben deelgenomen vormen met elkaar een gevarieerde groep. Zo zijn respondenten afkomstig uit Suriname (10), Marokko (4), Turkije (3), Colombia (2), Curaçao (1), Aruba (1), Griekenland (1), Egypte (1), en Somalië (6). Onder hen zijn tien vrouwen en negentien mannen.

In leeftijd lopen zij uiteen van 60 tot 80 jaar. Veertien van hen zijn ten tijde van het interview tussen de 60 en 66 jaar en hebben op dat moment nog niet de dan geldende pensioengerechtigde leeftijd van 66 jaar en zes maanden bereikt. Vijftien van hen zijn 66 of ouder en hebben de AOW-leeftijd bereikt.

Het merendeel van de respondenten (18) is alleenstaand, vijf wonen samen met een partner en zes met partner en kinderen.

Ook wat de bron van inkomsten betreft is de situatie gevarieerd. Van de veertien respondenten jonger dan 66 jaar, ontvangen er zeven een bijstandsuitkering, in een geval aangevuld met inkomsten uit werk. Zes respondenten ontvangen een WAO of WIA-uitkering². Een respondent is in afwachting van een scheiding en heeft op het moment van het interview geen eigen inkomen. Kosten van het levensonderhoud worden in dit geval betaald door de echtgenoot en kinderen.

Van diegenen die de AOW-leeftijd bereikt hebben, geven allen aan AOW te ontvangen. Niet altijd wordt tijdens de interviews duidelijk of het hier om een compleet of incompleet AOW-pensioen gaat, al dan niet aangevuld met AIO. In alle gevallen hebben respondenten duidelijk voor ogen wat hun maandelijks besteedbaar inkomen is, maar niet altijd is voor henzelf duidelijk hoe dit inkomen is opgebouwd of waar dit op gebaseerd is.

Vijf van hen geven aan alleen van een AOW-pensioen rond te komen. In twee gevallen gaat het om een incompleet AOW-pensioen, dat niet wordt aangevuld met AIO. Beide respondenten gaven aan op het moment van aanvragen van de AOW niet op de hoogte te zijn geweest van het bestaan van deze mogelijkheid. Twee respondenten ontvangen naast AOW ook AIO, in een derde geval is er sprake van een aanvulling van 'de Sociale Dienst of van een Sociaal Fonds', wat mogelijk betrekking heeft op de AIO.

Negen respondenten ontvangen zowel AOW als een aanvullend pensioen uit arbeid. In een geval is er sprake van een incomplete AOW. Tenslotte is er een respondent van wie de partner nog werkt.

De meeste respondenten wonen in de stadsdelen Laak (Laakkwartier 6, Molenwijk 2, Spoorwijk 1), Centrum (Centrum 2, Schilderswijk 9, Transvaal 2) en Escamp (Moerwijk 3, Morgenstond 1, Zuiderpark 1). Daarnaast zijn twee respondenten afkomstig uit Loosduinen en Scheveningen.

.....
² WAO: Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WIA: Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen

4. Bevindingen uit de interviews met Haagse ouderen

De feitelijke situatie

Voor alle respondenten geldt dat zij buiten Nederland³ geboren zijn. Enkelen van hen, met name onder de Surinaamse respondenten, zijn in de jaren '70 als jongere van 12-15 jaar met hun ouders naar Nederland gekomen. De meesten zijn echter als volwassene naar Nederland gekomen, soms als jonge man of vrouw, begin 20, doorgaans op zoek naar werk. Anderen zijn om uiteenlopende redenen op wat latere leeftijd naar Nederland gekomen. Partners zijn vaak enkele jaren later naar Nederland gekomen.

Als gevolg daarvan hebben, voor zover te achterhalen valt, de meesten van hen te maken met een incomplete AOW-opbouw, die niet in alle gevallen wordt gecompenseerd door een aanvullende uitkering (AIO) of wordt aangevuld met een pensioen uit arbeid.

In sommige gevallen wordt het effect van een komst op latere leeftijd naar Nederland, nog eens versterkt door een grillige levensloop, waarbij men bijvoorbeeld meerdere jaren zonder verblijfsvergunning in Nederland verbleef en in die tijd dus ook geen rechten heeft opgebouwd voor pensioen of AOW.

'Ik heb hem <verblijfsvergunning, red.> pas in 1992 gekregen. Ondertussen had ik 20 jaar zonder verblijfsvergunning gewerkt. (...) Mijn vrouw is in 1995 gekomen. Ik was toen ongeveer 25 jaar in Nederland. (...) In 1996 ben ik gestopt met werken. Ik heb toen 5 jaar lang een WW-uitkering⁴ gekregen. Daarna is het via de Sociale Dienst gegaan. Daarna ben ik met pensioen gegaan.' (7)

3 Het Europese deel van het Koninkrijk der Nederlanden.

4 WW: Werkloosheidswet

Meerdere respondenten hebben, soms gerelateerd aan de zware arbeidsomstandigheden waaronder zij werkzaam zijn geweest, te maken met ernstige gezondheidsproblemen. Negentien van hen zijn al voor de pensioengerechtigde leeftijd buiten het arbeidsproces komen te staan en vaak jarenlang aangewezen geweest op een uitkering. Veelal betekent dit dat zij al langere tijd van een laag inkomen rond moeten komen, zij geen of in beperkte mate een aanvullend pensioen uit arbeid op hebben kunnen bouwen en ook niet of nauwelijks over reserves beschikken.

Voor alle respondenten geldt dat zij rond moeten komen van een laag inkomen, variërend tussen de 400 en 1.500 euro per maand, en dus onder, op of net boven het bestaansminimum. Voor veel van hen betekent dit dat zij moeite hebben om maandelijks rond te komen en te maken hebben met continue geldzorgen.

'Je redt het wel, maar het is van 'hier komt het en daar gaat het weg.' (4)

'Iedereen heeft problemen met geld. Maar ik kan alles nog betalen en dat is belangrijk.' (15)

Hoeveel houdt u per maand over als alle vaste lasten er af zijn?

Eigenlijk niks. Als ik voor 30 euro boodschappen doe per week, dan is de laatste week het geld op. Dan kijk ik wat ik in de koelkast, in het kastje heb om er een week van te leven.' (19)

Zijn er momenten waarop u bijvoorbeeld geen eten kan kopen?

Ja, juist deze maand. Ik was in de supermarkt om te betalen, iets te betalen. Ik denk ik heb iets op de bank, maar ik kon niet betalen met mijn pasje. Ik denk, ik heb toch geld in de bank. Had ik alleen 2,95 euro, omdat ik schoenen had gekocht.

Komt dat vaker voor dat u bijvoorbeeld geen eten kan kopen?

Niet zo vaak, meestal heb ik in huis. Ik zeg altijd als ik thuis rijst, bloem, bonen heb, is dat genoeg.
(2)

Problematisch zijn grote onvoorziene uitgaven, zoals een onverwacht hoge energierekening of medische kosten zoals de tandarts, medicatie of een ingreep in het ziekenhuis, waarbij een eigen bijdrage gevraagd wordt of het eigen risico wordt aangesproken.

Zijn er momenten waarop uw inkomen onvoldoende is om te kunnen voorzien in basisbehoeften?

'Kijk, je hebt gemeentebelastingen, de waterbelasting, ze komen in een keer, tweehonderd zoveel en gelijk weer een andere en dan moet je vierhonderd betalen. Als je naar de tandarts gaat, krijg je een budget van 250 euro en dan kan je twee keer naar de tandarts, maar als een andere keer een tand gebroken is of een vulling, dan moet je dat erbij betalen. (...) Kijk, de verzekering betaalt de ziektekosten, maar als je erboven gaat, moet je zelf uit eigen zak betalen. Met het eigen risico is het ook zo. Ik heb dit jaar een darmonderzoek gedaan. Ik moest 800 euro zoveel betalen. Maar de verzekering heeft 600 euro betaald. Dus moest ik 200 euro uit mijn eigen zak betalen. (...) De gemeentebelasting en zo moest ik gewoon doorbetalen. Ze hebben mij 150 euro kwijtgescholden en de rest moest ik betalen. Maar dat betaal ik niet in een keer. Ik tref maatregelen om per maand een bijdrage af te lossen.' (4)

'En je hebt het eigen risico natuurlijk. Het eigen risico is 385 euro, 385 per jaar eigen risico. (...) En de tandarts is duur. Ik moet twee implantaten zetten, twee kiezen eruit laten halen bij het ziekenhuis en die dokter zei dat een kies 1.600 euro is (...) en ik heb er twee. Ik krijg korting om dat ik er twee moet doen. Ik moet dan niet 3.200 betalen maar 2.800 euro, 400 euro minder. En de verzekering betaalt niets. (...) Ik moet alles zelf betalen. Ik zoek dus in Turkije om het te doen, want in Turkije is het goedkoper. Een implantaat met kroon samen is 500 euro.' (8)

Ik kom wel rond weet je, maar de laatste tijd niet. Want de laatste tijd, ik laat het je zien. Kijk, drie maanden geleden, we moesten betalen of geld terugkrijgen. En toen moest ik betalen. 220 euro moest ik betalen, te veel gebruikt. Ik heb nu een akkoord met die mensen voor tien maanden 20 euro. Was eerst 60, hebben ze er dit van gemaakt. En nu vragen ze 83 euro. Nou willen ze 83 euro voor servicekosten, de ketel. (...) Mijn medicijnen, nou moet ik betalen voor mijn medicijnen, bijna elke maand 54 euro.' (18)

Voor sommigen komt daar nog bij dat zij, ondanks de beperkte financiële middelen, verplichtingen voelen jegens familie in het land van herkomst. Als gevolg hiervan maken zij meer of minder regelmatig een bijdrage over naar familie. Drie respondenten hebben een partner of gezin in het land van herkomst en zijn verantwoordelijk voor hun onderhoud.

'Af en toe, stuur ik geld naar mijn zus, omdat daar, in Colombia, de situatie moeilijk is. Maar ik kan niet zoveel sturen, ik stuur 50 euro, zoiets.' (2)

'Ik heb nog broers en zussen en die zijn nog armer. Dus als iemand overleden is en ze zoeken steun, dan doe ik wel wat ik kan missen.' (4)

Een voortdurende bron van zorg zijn ook de kosten van huisvesting en bijkomende woonlasten. Vrijwel alle respondenten wonen in een huurwoning. Voor velen betekent dit dat zij zich tot op hoge leeftijd met hoge woonlasten geconfronteerd zien, die bovendien door de jaren heen steeds verder oplopen, terwijl de inkomsten min of meer gelijk blijven. In het najaar van 2021 leidt met name de sterke stijging van de energiekosten tot grote zorgen.

Drie respondenten beschikken over een koopwoning. Leidt dit in twee gevallen tot relatief lage woonlasten, voor de derde betekent ook een koopwoning hoge woonlasten door hypotheek, onroerendezaakbelasting en gas, licht en water.

Voor die ouderen die samen met hun kinderen wonen, is de situatie over het algemeen iets gunstiger. In dat geval heeft men (vrijwel) geen woonlasten omdat deze geheel of voor een belangrijk deel door de zoon of dochter betaald worden.

Een respondent huurt een kamer en deelt keuken, badkamer en toilet met anderen.

Ondanks de lage inkomens, soms onder de armoedegrens, geven enkele respondenten aan zich niet arm te voelen of relativeren de situatie:

'Zolang ik gezond blijf, ben ik gelukkig en heb ik alles.' (5)

'Iedereen wil wel wat extra. Maar dat is niet nodig. Als ik maar gezond ben en er brood op tafel is.' (9)

Meermalen wordt daarbij gerefereerd aan de situatie in de jeugd of in het land van herkomst.

'Ja, kijk, ik ben geboren in een dorp in Turkije. En daar waren vroeger ook niet zoveel dingen te doen. Tot en met twaalf naar school en dan gelijk beginnen te werken, in de bouw.' (16)

'Nee, ik kan goed met geld omgaan hoor, dat wel. Net werd al gezegd, als je in armoede bent opgegroeid en je ouders hebben je dat bijgebracht van 'schatje, je hebt 10 cent, probeer toch drie

cent apart te zetten', dan blijft dat bij je hangen.' (21)

'Coping strategies' of hoe men omgaat met de situatie

Om de situatie het hoofd te bieden ontwikkelen respondenten verschillende strategieën.

In de eerste plaats gaat het er om onnodige uitgaven te vermijden en op kleine dingen te letten, ook als het om basale zaken gaat als verwarming in huis of het gebruik van warm water.

'Sinds ik ontslagen ben, ben ik heel zuinig gaan leven. Ik was mijn handen met koud water. Ik heb de verwarming dit jaar nog niet aangezet. Ik betaal Eneco ook steeds minder. Van 125 euro ben ik naar 80 euro gegaan.'

Hoe doet u dat dan? De temperaturen zijn best laag nu?

'Ik heb twee badjassen. En op de bank heb ik een dekbed. Daardoor heb ik het niet echt koud gehad. (...) En ik ben op alles gaan letten: op gas, stroom, aanbiedingen. Ik wacht met het kopen van bepaalde producten totdat ze in de aanbieding zijn. Ik hoef ook geen nieuwe kleding te kopen. Doordat ik met mijn werk goed verdiende, kocht ik toen veel kleding. Daardoor heb ik nu niet veel nieuwe kleding nodig. Mijn laarsjes zijn 20 jaar oud. Mijn rok is 15 jaar oud.' (19)

'Soms kun je op heel kleine dingetjes letten. Bijvoorbeeld, gas is duur, maar stroom is ietsje goedkoper. Als ik een teil met heet water nodig heb, want soms was ik kleren met de hand, dan doe ik dat in de waterkoker koken, want gas is duurder dan stroom.' (19)

Voor velen is het een zaak van dingen nalaten, zich beperken tot het hoogstnoodzakelijke, tot 'overleven' en afzien van zaken zoals het opknappen van het huis, leuke dingen doen, het opzeggen van abonnementen, nieuwe kleren kopen, visite ontvangen of op vakantie gaan.

'Als je normaal doet met het geld, kun je met weinig rondkomen. En je moet keuzes maken. Maar ik kan niet zeggen dat ik nieuwe schoenen kan kopen, een nieuw kostuum kopen, een jas kopen, of op vakantie gaan. Voor die dingen moet je sparen.' (18)

'Ik ben dankbaar dat ik dat <AOW, red.> krijg, maar ja, het is ook niet zoveel om, zo te zeggen, iets te kopen, iets nieuws te kopen. Bijvoorbeeld mijn huis, alles is 30 jaar of meer in mijn huis. Ik heb hetzelfde bed, zelfde tafel, zelfde stoelen. Ik kan niet nieuwe kopen (...) De vloer is ook kapot. Ja, dat doet wel pijn.' (2)

Kunt u voldoende rondkomen van uw inkomen?

Voldoende? Nee, krap (.. lacht ..) Omdat, ik kan geen extra's, bijvoorbeeld naar een restaurant gaan of iets extra's kopen voor mijzelf, (...) bijvoorbeeld een verjaardag of zo iets of familie iets geven of zo. (...) En extra dingen, ik kan deze dingen niet kopen, de vloer, verf voor het huis, is toch duur, dat kan ik niet betalen.' (2)

'Ik ga ook niet meer naar de kapper. Mijn dochter knipt mij. Dus ben ik al drie jaar niet meer bij de kapper geweest.' (19)

'Ik heb ook al veel dingen afgeschaft. Ik heb abonnementen van tijdschriften afgeschaft. Ik ga niet meer naar de kapper, ik koop bijna geen kleren meer, schoenen koop ik ook niet meer. Die dingen heb ik allemaal afgeschaft.' (19)

'Bijvoorbeeld als er visite aan huis komt, en dan gebak kopen, dit kopen, dat kopen. Dat gaat niet. Dat is de waarheid.' (17)

Daarnaast is het een zaak van continu zoeken naar de goedkoopste mogelijkheden, speuren naar aanbiedingen en vooruitkijken.

'Ik kijk in de winkel al van tevoren wanneer iets in de aanbieding is. En dat bewaar ik dan tot ze <kleinkinderen, red.> jarig zijn.' (20)

Een enkele respondent vertelt af en toe geld te lenen bij vrienden of familie.

Leent u wel eens geld?

Ja, soms. Komen er allemaal cheques, van gas, huur, alles. Soms vraag ik dan geld aan een collega of familie. Soms leen ik, een paar maanden later geef ik het dan terug.' (11)

Vraagt u wel eens hulp aan vrienden of familie voor geldzaken?

'Nee, soms leen ik wel, maar je moet terugbetalen. Dus ik probeer niet zo veel te lenen.'

En bij wie leent u dan?

'Vrienden, bij vrienden. (...) Maar ik voel me niet goed.' (8)

Drie respondenten geven aan gebruik te maken van de Gemeentelijke Kredietbank.

Voor anderen is het juist erg belangrijk om weg te blijven uit schulden, dus ook geen geld te lenen en ervoor te zorgen dat er geen betalingsachterstanden ontstaan, zeker waar het de vaste lasten betreft.

'Nooit achterstaan. Nooit, nooit. Automatisch eerst geld voor water, gas, licht, huur. (...) Eerst de vaste lasten en dan daarna kijken of er misschien iets over is. Dan een beetje sparen als je genoeg hebt en als het dan niet genoeg is, dan maar gewoon zo leven.' (16)

'Het eerste wat ik betaal is de huur en dat soort dingen. Gas en water. Ik heb nooit, weet je, water afgesloten, elektriciteit afgesloten, gas. Dat nooit.' (18).

Wel maken meerdere respondenten gebruik van de mogelijkheid om in termijnen te betalen, vooral wanneer het gaat om grotere, onverwacht uitgaven.

'Ik heb altijd, als ik onverwacht een rekening krijg, dan ga ik de instantie bellen en dan vertel ik mijn situatie. En dan zijn ze er altijd om te luisteren en gaan ze vaak met je mee. Dan ga ik in termijnen betalen en ga ik kijken wat ik kan missen, misschien 20 euro in de maand. Ik heb niet iemand waar ik op terug kan vallen.' (19)

'Met Eneco. Ik moest een keer 500 euro betalen voor overgebruik. Dat is toen geregeld. Ze hebben toen elke maand 60 euro van mijn rekening afgehaald.' (20)

Meerdere respondenten proberen, ondanks de beperkte middelen te sparen en zo iets van een buffer op te bouwen voor onvoorziene uitgaven of om toch iets te kunnen kopen voor bv. de verjaardag van een kleinkind.

Elke keer als ik wat overhoud, probeer ik wat opzij te zetten. En dat doe ik het hele jaar door.' (19)

'Als ik geld overhoud, houd ik dat apart.' (20)

Wat opvalt in de interviews is de beperkte rol van sociale netwerken. Dit komt in de eerste plaats doordat veel respondenten beschikken over een beperkt sociaal netwerk. Kinderen en andere familieleden wonen soms ver weg. Daarnaast bestaan netwerken vaak ook uit personen in een min of meer vergelijkbare situatie, waardoor de mogelijkheden voor onderlinge hulp beperkt zijn.

Slechts enkele respondenten vertellen een beroep te doen op hun kinderen, door geld te lenen of kinderen springen uit eigen initiatief bij met boodschappen of een ticket voor vakantie in het land van herkomst.

Krijgt u wel eens financiële hulp van anderen?

'Jawel, van de kinderen, soms wel. Als je niet genoeg geld hebt, dan is het 'papa, mama, wat wil je dat ik boodschappen doe?' Ja, soms wel zo. (...)

Leent u wel eens geld?

'Nee, nooit. Absoluut niet. (...) Als ik geld nodig heb, denk ik eerst aan de kinderen.' (16)

'Jawel, mijn kinderen helpen mij. (...) De een koopt een ticket, een andere geeft geld. Allemaal verdienen ze goed en hebben een nieuw huis. Wanneer ik zeg dat ik iets nodig heb, dan helpen zij altijd.' (11)

Krijgt u wel eens financiële steun van de kinderen?

'Jawel, als iets echt nodig is, dan geven zij, niet echt veel, maar als ik op vakantie ga, dan koopt mijn dochter de ene keer een ticket, de andere keer helpen mijn andere dochter en mijn zoon.' (14)

Dit geldt echter niet voor alle respondenten. Circa de helft van de respondenten geeft aan geen financieel beroep te willen doen op familie of vrienden.

Voor sommigen geldt dat zij dit niet nodig hebben en het hen lukt om zelf het hoofd boven water te houden.

Maar ook niet iedereen kan terugvallen op familieleden, doordat men geen familie heeft, daar geen contact mee heeft of deze ver weg wonen.

'Ik heb twee dochters, alle twee getrouwd, een in Colombia en een in Gran Canaria'. (12)

'Mijn kind? Ik heb mijn dochter al jaren niet gezien.' (18)

Anderen geven nadrukkelijk aan geen beroep te willen doen op de eigen kinderen of andere familieleden en daar niet van afhankelijk te willen zijn.

'Ik heb niemand op wie ik terug kan vallen. (...) Nee, ik heb niemand. Ik probeer alles zelf te redden, want mijn dochter heeft het ook zwaar. Ze heeft drie kinderen die heel veel kosten. Studie en zo. Ik vind het ook fijn om het zelf te kunnen regelen.' (19)

'Ik zeg nee, ik doe het zelf. Ik heb mijn hele leven gewerkt en voor mij is dat een beetje vervelend. Want ik zie ook dat zij veel moeten betalen, voor de kinderen. Ik zeg ik doe mijn dingen zelf.' (1).

Daar komt bij dat men niet wil dat bij anderen bekend wordt dat men financiële moeilijkheden ondervindt:

'Nee, mensen praten te veel. Als je iemand om hulp vraagt, weet iedereen het de volgende dag.' (7)

Enigszins anders ligt dit voor de Somalische respondenten. Hoewel ook hier de mogelijkheden tot onderlinge hulp zeer beperkt zijn, vormt de eigen Somalische gemeenschap de belangrijkste bron voor hulp. De respondenten die rond moeten komen van een incomplete AOW zeggen het dan ook te redden door de hulp die zij ontvangen vanuit de eigen gemeenschap. De afstand tot maatschappelijke instanties lijkt hier juist het grootst.

De rol van maatschappelijke instanties en het gebruik van voorzieningen

Wat opvalt in de interviews is dat vrijwel iedereen die, afgaand op de verzamelde informatie, daar recht op lijkt te hebben, zorg- en huurtoeslag ontvangt. De bekendheid met deze regelingen lijkt groot. Ook zij die daar geen gebruik van maken, zijn wel van het bestaan van deze voorzieningen op de hoogte, maar geven aan daar om een of andere reden niet voor in aanmerking te komen.

Daarnaast maken verschillende respondenten dankbaar gebruik van voedselbank of weggeefwinkel.

'Ja, hier aan de overkant heb je zelfs zo'n winkel. Ik kom daar altijd. Ik heb al mijn kleren die ik nu aan heb van daar. (...) Ik ben er ongeveer 2 keer per week, als ik wat moois vind, neem ik het mee.' (7)

Los daarvan lijkt er sprake van een laag gebruik van voorzieningen, waarbij meerdere factoren een rol spelen.

Allereerst is er de onbekendheid met rechten en voorzieningen waar men aanspraak op kan maken. Voor een deel komt dit door de onbegrijpelijkheid van informatie over rechten en voorzieningen. De taal vormt voor meerdere respondenten daarbij een belangrijke hindernis. Maar daarnaast vindt men het ook moeilijk om in contact te komen met instanties en voelt men zich niet altijd begrepen of gehoord. Het contact met instanties loopt soms stroef:

'Ik was met de sociale dienst, die helpen met de uitkering. Maar, ik bel ze, maar ze antwoorden niet. Ik wil kijken of alles goed gaat. Ik betaal alles en zo, ik wil praten over mijn werk. En als ik werk, dan stuur ik alles naar de gemeente. Ik heb dat zelf gedaan, alles gestuurd. En ze geven geen antwoord.' (1)

Daarnaast wordt de communicatie met instanties als de gemeente soms bemoeilijkt doordat steeds meer via het internet verloopt wat problemen oplevert met de taal. Bovendien beschikt niet iedereen over een pc of smartphone. Voor sommige respondenten gaat de voorkeur dan ook uit naar informatie op papier.

'Als je iets op moet sturen, dan moet dat, nu is alles digitaal. (...) Maar sommige mensen hebben dat niet. Een computer is duur, is luxe, daar moet je wel geld voor hebben.' (18)

Kijk, ik vind het heel moeilijk om te communiceren met het internet. Voor mij is dat niks en tegenwoordig moet alles via het internet. Ik heb internet, met de telefoon en thuis. Maar ik vind het moeilijk, ik kan niet zoveel met de computer. Dat vind ik, en nu krijg ik geen informatie meer in de brievenbus, nooit.

En u wilt graag informatie gewoon met een brief?

Ja, voor mij is papier beter. Omdat ik, ik kan het dan soms iemand laten lezen. Soms begrijp ik niet alles goed. (2)

Maar ook klinkt er in meerdere gesprekken een sentiment door van geen beroep willen doen op maatschappelijke instanties, waaronder de gemeente, en een afhoudende houding, waarin men er de voorkeur aan geeft af te zien van voorzieningen waarop men een beroep zou kunnen doen. Dit, in verband met het 'gedoe' of de belemmeringen die dit mogelijk oplevert, bijvoorbeeld als men voor wat langere tijd op vakantie wil naar familie in het land van herkomst.

'Ik heb nooit hulp gezocht omdat ik buiten ellende wil blijven. Maar ik krijg de toeslagen die ik net noemde, dus ik weet de weg.' (5)

'Ik wil geen gedoe.' (6)

'Als ik iets nodig heb, moet ik naar de sociale dienst. Maar ik ga niet naar de sociale dienst omdat de sociale dienst zegt dat ik alleen 28 dagen met vakantie ga en dat wil ik niet. Ik wil twee maanden.' (14)

Voor vragen of problemen waar men tegenaan loopt doet men, als men daar de kans toe heeft, liever een beroep op de kinderen of vrienden.

Als u vragen heeft of problemen, weet u dan welke instantie u moet zijn?

'Nee, maar ik heb wel een paar mensen voor die hulp. (...) Mijn dochters bijvoorbeeld, zij zijn geboren in Nederland. Zij kunnen goed schrijven en praten.' (15)

'De kinderen regelen de papieren. Wat is nodig, wat is dat. Ik heb zelf niet genoeg taal.' (16)

'Ik weet het niet, maar de kinderen weten alles. De kinderen weten wat te doen. Als die brief komt en ik die zelf zie, dan weet ik het niet, ik lees niet zoveel. Of wel lees, maar het niet begrijp.' (16)

Wat uit de interviews duidelijk naar voren komt is het belang van voorzieningen als het buurthuis en het Vadercentrum. Voor veel respondenten geldt dat dit een van de weinige gelegenheden is waar zij naar toe kunnen zonder dat dit meteen kosten met zich meebrengt of soms zelfs financieel voordeel oplevert.

'Ik heb genoeg, ik ben per dag niks kwijt. Ik ben elke dag de hele dag hier <Vadercentrum, red.>. Ik ben hier om een uur-half twee, om vier uur naar huis, eten, daarna een rondje lopen, weer terug hier, paar uurtjes babbelen, koffiedrinken, weer naar huis, tv kijken en daarna naar bed. Dat is het leven van een oude man, iedere dag hetzelfde.' (14)

'Kijk, ik werk hier als vrijwilliger, dus als ik thuis niet eet, kan ik hier eten. Weet je, ik help in de keuken. Er wordt hier vijf dagen gekookt en dan mag je hier eten.' (4)

'Kijk, ik heb, ik doe vrijwilligerswerk en ik eet hier vijf dagen in de week, Ik lunch hier vijf dagen in de week. Ik krijg vaak kleding mee en zo. We hebben hier de voedselbank. Nou dan laten we wat overschot is, dat is vaak zo een zak (laat afmetingen met zijn handen zien), die krijg je dan mee voor het weekend. Dat scheelt ja.' (18)

'Ik sport in het buurthuis en dat is heel goedkoop. Je betaalt twee euro voor dansles. (...) En we gaan hier kaarten met de vrouwen beneden. Ja, dat is gratis.' (19)

Daarnaast vormen deze centra een belangrijke toegang tot informatie en voorzieningen.

'Ik ben hier altijd welkom en vind het prettig. Je kunt altijd hulp vragen, dan wordt het voor jou gedaan. Mocht je een maatschappelijk werker nodig hebben, dan kan zij je helpen met een brief schrijven of iets wat je niet kunt. Dat wordt hier dan gedaan.' (4)

Toekomstperspectief: Wat is nodig?

De vraag naar wat nodig zou zijn om de bestaande situatie te doorbreken, blijkt lastig. Het probleem voor vrijwel alle respondenten is dat zij geen mogelijkheden zien hun situatie te verbeteren en daarmee ook weinig hoop hebben op een verbetering daarvan.

De enige mogelijkheid die betrokkenen zelf zien om hun situatie te doorbreken, is het vinden van betaald werk. Meerdere respondenten, ook onder degenen die de pensioenleeftijd al gepasseerd zijn, geven aan graag te willen werken, ongeacht de leeftijd. De ervaring leert echter dat zij daar om redenen van leeftijd, gezondheid, opleidingsniveau en mogelijk ook achtergrond niet voor in aanmerking komen.

Wat heeft u nodig om uw situatie te kunnen verbeteren?

'Dat zou voor mij een baan zijn, werk. (...) Ja, weet je, dan heb je geen kopzorgen. Je werkt, je verdient, je doet wat je wil. Niet dat je verzorgd wordt en dan dit en dat.'

U wilt gewoon een baan?

Zeker weten! Als ik werk, dan heb ik geen probleem, niemand zit achter je aan.'(6)

'Ik heb vanaf 2017 geen betaald werk meer. (...) Onze afdeling werd opgeheven en dus had ik geen werk meer. Ik heb heel veel gesolliciteerd, maar ik krijg heel veel afwijzingen. Ik krijg wel vrijwilligerswerk, maar betaald werk is nog steeds niet gelukt. (...) In het begin was ik heel intensief bezig met solliciteren, ik wil graag administratief werk doen, omdat ik dat altijd gedaan heb. En vaak krijg ik de afwijzing dat het intern al vervuld is. Maar ik weet niet of dat zo is, ik denk dat het met mijn leeftijd te maken heeft.' (19)

Voor anderen zou de oplossing van een verhoging van hun uitkering moeten komen. De laatste jaren hebben zij hier geen verbetering in ervaren terwijl het leven wel aanmerkelijk duurder is geworden.

'Ik zou willen dat ze de uitkering een beetje verhogen. Ja, want alles wordt duurder.' (23)

'Kijk, ik klaag niet over geld, maar wat mijn probleem is, is dat je ieder jaar met een huurverhoging zit. Ieder jaar gaat die energierekening omhoog, je ziekenfonds gaat omhoog en daar heb ik wel een beetje moeite mee.' (21)

Enkele respondenten geven aan te overwegen om, als de omstandigheden het toelaten, terug te keren naar het land van herkomst. Bij enkele van hen bestaat echter grote onduidelijkheid over de mogelijkheid om het AOW-pensioen of het aanvullend pensioen mee te kunnen nemen. In het geval van de Somalische respondenten lijkt het inderdaad zo te zijn dat zij in het geval van terugkeer hun AOW-pensioen verliezen, wat hen voor de keuze stelt om of in Nederland te blijven of hun (enige) bron van inkomsten kwijt te raken.

5. Conclusie

Wanneer we de situatie bezien van de groep van respondenten die aan het onderzoek hebben meegewerkt, dan gaat het om een groep ouderen die, vaak al meerdere jaren, op of onder het bestaansminimum verkeert. Een groep, die in het buitenland geboren is, als jongvolwassene of op wat latere leeftijd naar Nederland is gekomen en daardoor onder andere te maken heeft met een incomplete AOW-opbouw, die niet in alle gevallen wordt aangevuld met AIO of een pensioen uit arbeid.

Voor veel respondenten geldt bovendien dat zij vroegtijdig uit het arbeidsproces zijn geraakt, vaak als gevolg van zware arbeidsomstandigheden, en al meerdere jaren op een uitkering zijn aangewezen, wat tevens tot gevolg heeft dat zij ook geen buffers op hebben kunnen bouwen of deze inmiddels verdwenen zijn.

Om deze situatie het hoofd te bieden, beperken respondenten hun uitgaven tot het strikt noodzakelijke, onnodige kosten worden vermeden, wat niet alleen gevolgen heeft voor hun materiele levensomstandigheden maar tevens voor hun sociale leven en maatschappelijke participatie. Respondenten gaan daarbij zeer doordacht te werk, zijn zich zeer bewust van hun inkomsten en gaan daar zeer bewust om. Veel belang wordt over het algemeen gehecht aan het wegblijven uit schulden en voorkomen van betalingsachterstanden.

Tegelijkertijd maken zij zich zorgen over een gelijkblijvend inkomen terwijl de kosten van het dagelijks levensonderhoud stijgen en met name woonlasten een steeds zwaarder beslag leggen op hun beperkte inkomsten.

Gevraagd naar de rol van sociale netwerken blijkt deze uitermate beperkt. Veel respondenten beschikken over een beperkt sociaal netwerk, waarvan de leden veelal in een vergelijkbare situatie

verkeren, waardoor ook de mogelijkheden tot onderlinge (financiële) ondersteuning uitermate beperkt zijn. Daar komt bij dat veel respondenten, als het om financiële zaken gaat, ook niet altijd een beroep op hun netwerk willen doen.

Ook de rol van maatschappelijke instanties is beperkt. Zo lijkt er sprake een vrij grote afstand tot en een laag gebruik van maatschappelijke voorzieningen. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen, uiteenlopend van een zeker wantrouwen jegens maatschappelijke instanties (geeft 'gedoe') tot voor deze groep gebruikersonvriendelijke (digitale) vormen van communicatie, taalbarrières en, mede als gevolg hiervan, een gebrek aan informatie over rechten en voorzieningen waar zij een beroep op zouden kunnen doen. Een uitzondering hierop vormen de buurtcentra en het Vadercentrum. Voor veel respondenten is dit een van de weinige gelegenheden waar zij naar toe kunnen zonder dat dit kosten met zich meebrengt. Daarnaast vormen de centra een belangrijke ingang tot informatie en andere voorzieningen.

Al met al leidt dit tot een situatie met weinig tot geen perspectief op verbetering, waardoor betrokkenen ook voor de komende jaren tot de huidige levensomstandigheden veroordeeld lijken te zijn. Hoewel meerdere respondenten graag betaald werk zouden willen verrichten om zo hun situatie te verbeteren, zien zij deze weg afgesneden vanwege hun leeftijd. De enige hoop die dan rest is een verhoging van hun uitkering. Enkele respondenten die overwegen om na hun pensionering terug te keren naar het land van herkomst, zien zich voor het dilemma geplaatst dat zij in dat geval hun recht op een uitkering kunnen verliezen.

Het geschetste beeld stemt sterk overeen met datgene waar ook in de internationale literatuur op wordt gewezen. Ook hier gaat het om een groep op wiens situatie met name drie factoren van invloed zijn:

- ▶ een late komst naar Nederland, waardoor men beperkt de tijd heeft gehad om rechten op te bouwen;
- ▶ een moeizame integratie, zeker in de eerste jaren na aankomst, in de arbeidsmarkt (lage lonen, zware arbeidsomstandigheden, wisselende en weinig zekerheid biedende arbeidscontracten);
- ▶ vroegtijdige uitval uit de arbeidsmarkt, waardoor men bij het bereiken van de AOW-leeftijd vaak al meerdere jaren afhankelijk is van een uitkering en men weinig reserves op heeft kunnen bouwen.

Wat dan van belang is, is, zoals Sumil-Laanemaa et al. (2021) stellen, het stelsel van sociale rechten en voorzieningen waarop men terug kan vallen. In combinatie met bovengenoemde factoren leiden gehanteerde criteria als verblijfsduur, arbeidsverleden en afgedragen sociale premies, er in veel gevallen toe dat ouderen met een migratieachtergrond na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd uiteindelijk slechter af zijn dan ouderen die hun hele leven hier gewoond hebben, en als gevolg daarvan mogelijk ook onder de armoedegrens terecht komen (Bridgen & Meyer, 2019; King et al., 2017; Dwyer & Papadimitriou, 2006).

Het Nederlandse AOW-stelsel zou ouderen in principe uit armoede moeten kunnen houden. Het AOW-pensioen ligt immers, zoals SCP (2019) en CBS (2021) stellen, boven de armoedegrens.

Armoede onder 65-plussers, zo stelt het SCP, is dan vooral het gevolg van een onvolledige AOW en hoge zorgkosten.

Echter, ook wanneer een onvolledig AOW-pensioen door middel van AIO wordt aangevuld, gebeurt dit slechts tot het bijstandsniveau en betekent dit een inkomen onder de armoedegrens. (Scholte & Lammers, 2017; CBS, 2019). Bovendien maakt het jarenlang uitblijven van indexatie van pensioenen en AOW en het daarmee gepaard gaande koopkrachtverlies dat ook wie van enkel AOW en evt. een klein aanvullend pensioen rond moet komen, in toenemende mate een verhoogd risico op armoede loopt. Vanuit dat perspectief zou de verhoging van het uitkerings- en toeslagenniveau een belangrijke ingreep zijn (Oltshoorn et al., 2020; Franken et al., 2022). Voor ouderen met een Surinaamse achtergrond is in dit kader ook het debat van belang dat in de politiek gaande is over een mogelijke tegemoetkomingsregeling gericht op het dichten van het AOW-gat voor rijksgenoten die voor 1975 in Suriname woonachtig waren.

Een tweede punt van aandacht betreft de toegang tot de arbeidsmarkt. Niet alleen zijn meerdere respondenten geïnteresseerd in het verrichten van betaalde arbeid om zo hun financiële situatie te kunnen verbeteren, tevens vormt, zoals de literatuurverkenning laat zien, integratie in de arbeidsmarkt juist ook in de jaren voorafgaand aan het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd een belangrijke factor voor de levensomstandigheden na pensionering (Murdock et al., 2021; Gallassi & Harrysson, 2021; Van der Grefte & Droogleever Fortuijn, 2017).

Een laatste aandachtspunt betreft de rol die sociale netwerken en maatschappelijke organisaties zouden kunnen spelen in de verbetering van de geschetste situatie. Ondanks het belang dat in sociaal beleid veelvuldig aan sociale netwerken wordt toegekend en het beroep dat hierop gedaan wordt, blijken de sociale netwerken waarover veel huishoudens met een laag inkomen, en in het bijzonder oudere migranten, beschikken niet alleen beperkt van omvang te zijn, vaak ook bestaan deze uit personen die in een vergelijkbare situatie verkeren. De mogelijkheden tot onderlinge hulp zijn dan ook zeer beperkt (Bolzman et al., 2004; Franken et al., 2022).

Net zo is de rol van maatschappelijke instanties, zoals zowel de interviews als de literatuur laten zien, in veel gevallen zeer bescheiden en bestaat er vaak een grote afstand tussen deze ouderen en maatschappelijke instanties. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen zoals een onbekendheid met en zeker wantrouwen jegens maatschappelijk instanties, de ontoegankelijkheid van voorzieningen en diensten voor wie de taal niet goed beheerst en een voortgaande digitalisering van diensten en informatie, waardoor betrokkenen vaak niet op de hoogte zijn van de rechten en voorzieningen waarop zij een beroep zouden kunnen doen. Tevens wordt gewezen op een onvoldoende investering van de kant van maatschappelijke instanties in het bereiken van deze groep (Bolzman et al., 2004; Van der Grefte & Droogleever Fortuijn, 2017).

Voor maatschappelijke organisaties in de stad lijkt er dan ook een uitdaging te liggen in het beter in beeld krijgen van deze groep om op basis daarvan met betrokkenen zelf te verkennen wat zij nodig hebben om de bestaande situatie te boven te komen. Op dit moment lijkt dit slechts in zeer beperkte mate het geval te zijn.

6. Geraadpleegde bronnen

Akay, A., Bargain, O. & Zimmerman, K.F. (2017). Home sweet home. Macroeconomic conditions in home countries and the well-being of migrants. *Journal of Human Resources*, 52(2), 351-371. doi:10.3368/jhr.52.2.0115-6900R1

Algemene Rekenkamer (2019). *Ouderdomsregelingen ontleed*. Den Haag: Algemene Rekenkamer <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2019/11/13/ouderdomsregelingen-ontleed>

Bolzman, C., Poncioni-Derigo, R., Vial, M. & Fibbi, R., (2004). Older labour migrants' well-being in Europe: the case of Switzerland. *Ageing & Society*, 24(3), 411-429. <https://doi.org/10.1017/S0144686X03001557>

Bridgen, P. & Meyer, T. (2019). Divided citizenship: how retirement in the host country affects the financial status of intra-European Union migrants. *Ageing & Society*, 39(3), 465-487. <https://doi.org/10.1017/S0144686X17000927>

Bridgen, P., Meyer, T. & Davison, L. (2022). It's not late entry: human capital, welfare states and the pension penalty experienced by post-war migrants who retired in the European Economic Area. *Ageing & Society*, (1-33) <https://doi.org/10.1017/S0144686X21001811>

Caminada, K. & Goudswaard, K. (2017). De inkomensverdeling van ouderen internationaal vergeleken. *Geron Tijdschrift voor ouder worden en maatschappij*. 19(3), 10-13.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *Welvaart in Nederland 2019*. Den Haag: CBS. <https://longreads.cbs.nl/welvaartinederland-2019/armoede-en-risicogroepen/>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2021). *Armoede en sociale uitsluiting 2021*. Den Haag: CBS. <https://longreads.cbs.nl/armoede-en-sociale-uitsluiting-2021/>

Dwyer P. & Papadimitriou, D. (2006). The social security rights of older international migrants in the European Union. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32(8), 1301-1391. doi:10.1080/13691830600927773

FNV (2019). *Position paper FNV ten behoeve van hoorzitting Arme ouderen*. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z10569&did=2019D21827>

Franken, M., Kuiper, C. & Van der Sanden, P. (2022). *Bestaanszekerheid onder druk. De stand van zaken*. Utrecht: Movisie.

Gallassi, A. & Harrysson, L. (2021). Sidestepping rights: an analysis of the intersection of human rights obligations and their practical implications for older migrants. In K. Walsh, T. Scharf, S. Van Regenmortel & A. Wanka (eds.) *Social exclusion in later life. Interdisciplinary and Policy Perspectives*. International perspectives on Ageing, 28 (pp. 275-286). doi:10.1007/978-3-030-51406-8

Gruber S. & Sand, G. (2022). Does migration pay off in later life? Income and subjective well-being of older migrants in Europe. *Social Indicators Research*, 160, 969-988. doi:10.1007/s11205-020-02502-9

Herderschee, G. (2022, 30 maart). Kabinet gaat op zoek naar arme ouderen: waarom halen zij hun AOW niet op? *De Volkskrant*.

Hoff, S., Van Hulst, B., Wildeboer, J.M. & Goderis, B. (2019). *Armoede in kaart 2019*. Den Haag: SCP. <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaat2019/assets/pdf/armoedeinkaat2019.pdf>

Hunkler, C., Kneip, T., Sand, G. & Schuth, M. (2015). Growing old abroad: social and material deprivation among first- and second generation migrants in Europe. In A. Borsch-Supan, T. Kneip, H. Litwin, M. Myck & G. Weber (eds.), *Ageing in Europe – Supporting Policies for an Inclusive Society* (pp. 199-208). <https://doi.org/10.1515/9783110444414-020>.

KBO-PCOB (2019, 10 oktober). *KBO-PCOB vraagt aandacht voor armoede onder ouderen en biedt oplossingen*. <https://www.kbo-pcob.nl/nieuws/armoede-onder-ouderen/>

King, R., Lull, A., Sampaio, D. & Vullnetari, J. (2017). Unpacking the ageing-migration nexus and challenging the vulnerability trope. *Journal of Ethnic and Migration studies*, 43(2) 182-198. doi:10.1080/1369183X.2016.1238904

Murdock, E., Filbig, M. & Borges Neves, R. (2021). Unemployment at 50+: Economic and psychological consequences, In K. Walsh, T. Scharf, S. Van Regenmortel & A. Wanka (eds.) *Social exclusion in later life. Interdisciplinary and Policy Perspectives*. International perspectives on Ageing, 28 (pp. 47-60). doi:10.1007/978-3-030-51406-8

Myck, M., Ogg, J., Aigner-Walder, B., Kåreholt, I., Kostakis, I., Motel-Klingebiel, A., . . . Thelin, A. (2017). *Economic aspects of old age exclusion: a scoping report*. ROSEnet Economic Working Group, Knowledge Synthesis Series: No. 1. CA 15122 Reducing Old-Age Exclusion: Collaborations in Research and Policy.

Ogg, J. & Myck, M. (2021). Introduction: Framing economic exclusion. In K. Walsh, T. Scharf, S. Van Regenmortel & A. Wanka (eds.) *Social exclusion in later life. Interdisciplinary and Policy Perspectives*. International perspectives on Ageing, 28 (pp. 25-30). [doi:10.1007/978-3-030-51406-8](https://doi.org/10.1007/978-3-030-51406-8)

Oltshoorn, M., Hoff, S., Koot, P., de Haard, M., Verkade, E., Vlekke, M., Ras, M., Van Hulst, B., Wildeboer Schut, J.M., Arts, J., Goderis, B. & Thijssen, L. (2020). *Kansrijk armoedebeleid*. Den Haag: CPB en SCP.

Scholte R. & Lammers, M. (2017). *Inkomenspositie ouderen*. Amsterdam: SEO Economisch onderzoek. http://www.seo.nl/uploads/media/2017-09_Inkomenspositie_ouderen.pdf

Sumil-Laanemaa, M., Sakkeus, L., Puur, A. & Leppik, L. (2021). Socio-demographic risk factors related to material deprivation among older persons in Europe: A comparative analysis based on SHARE data. In K. Walsh, T. Scharf, S. Van Regenmortel & A. Wanka (eds.) *Social exclusion in later life. Interdisciplinary and Policy Perspectives*. International perspectives on Ageing, 28 (pp. 31-46). [doi:10.1007/978-3-030-51406-8](https://doi.org/10.1007/978-3-030-51406-8)

Van den Hoven, R. (2021). *20 Jaar Vadercentrum Adam. De betekenis van het Vadercentrum voor zijn bezoekers*. Den Haag: Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden.

Van der Gref, S. & Droogleever Fortuijn, J. (2017). Multiple disadvantage of older migrants and native Dutch older adults in deprived neighbourhoods in Amsterdam, the Netherlands: a life course perspective. *GeoJournal*, 82, 415-432. [doi:10.1007/s10708-015-9691-x](https://doi.org/10.1007/s10708-015-9691-x)

Warnes, A.M. & Williams, A. (2006). Older migrants in Europe: a new focus for migration studies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32(8), 1257-1281. [doi:10.1080/1369830600927617](https://doi.org/10.1080/1369830600927617)

Over de Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden

De Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden wordt uitgevoerd door het lectoraat Sociale Innovatie en Ondernemerschap van Hogeschool Leiden en het lectoraat Urban Ageing van De Haagse Hogeschool. De Werkplaats Sociaal Domein Den Haag & Leiden draagt bij aan het ontwikkelen van een regionaal netwerk en het versterken van de kennisinfrastructuur rondom maatschappelijke vraagstukken.

De Werkplaats richt zich in de periode 2020-2022 op de volgende thema's:

- ▶ Armoede en schulden: Hoe kunnen mensen met weinig inkomen een goed leven hebben?
- ▶ De verbinding tussen gezondheid en sociaal domein: Hoe kan de (interprofessionele) samenwerking verbeterd worden?
- ▶ Langer thuis wonen: Wat hebben mensen in kwetsbare situaties nodig om langer (en weer) thuis te wonen?
- ▶ Integrale aanpak multiproblematiek: hoe kunnen huishoudens met complexe problemen effectiever worden ondersteund?

Via leergemeenschappen, bestaande uit professionals uit de praktijk, beleids- en uitvoeringsambtenaren, vrijwilligers, studenten, docenten en onderzoekers, gaat de Werkplaats Sociaal Domein aan de slag met deze thema's. Samen wordt er een leeromgeving gecreëerd en wordt er gewerkt aan kennisdisseminatie.

Deze publicatie is tot stand gekomen dankzij financiering van het ministerie van VWS.

